

Lezing voor het 32^e symposium van de Veerstichting, 7 oktober 2011.

The Hand of Nature

Proloog

Wij Nederlanders staan erom bekend dat wij een tegenstelling zien tussen de koopman en de dominee, de ondernemer en de moralist. Die tegenstelling zien zij het liefst zo gauw mogelijk opgelost of in ieder geval met de mantel der liefde bedekt. Het geeft een fijn gevoel wanneer ik slaven kan vervoeren met de hand op de Bijbel of wanneer ik de natuur kan uitbuiten met een beroep op humane waarden.

Mij lukt dat nooit zo. De dominee en de moralist hebben voor mij iets ongeloofwaardigs in deze tijd van innovatie en welvaartsvermeerdering.

Het stuk van Teulings, *Markt en moraal gaan hand in hand*,¹ de leidraad voor dit symposium, luchtte mij op. Een echte Hollander, die laat zien dat markten niet zonder moraliteit kunnen, nota bene met een beroep op het darwinisme.

Teulings schetst de klassieke belangentegenstelling van het zogeheten *prisoner's dilemma*, dat al in de 18^e eeuw verwoord *en* opgelost is door Rousseau.

Wanneer ik als jager en verzamelaar jacht maak op groot wild, dan heb ik daar de hele stam bij nodig die het hert omcirkelt. De uitkomst van de jacht is ongewis. Ik zie een haas voorbijkomen die ik zeker kan pakken, voor mijzelf. Waarom zou ik de kring niet verlaten om de haas te doden, al mislukt dan de hertenjacht?

Het antwoord hierop is geen ethiek, maar een reductie ervan: ik blijf in de kring omdat ik nog verder moet met mijn stam. Het is niet zo dat ik tegen mijn neigingen inga vanwege mijn ethische plicht. Ik handel alleen uit angst voor wraak van mijn stamgenoten.

Wat in het stuk van Teulings niet wordt vermeld is dat het *prisoner's dilemma* alleen opgelost kan worden *wanneer mensen elkaar kennen*, zoals een groep jagers en verzamelaars. Wordt de groep groter, dan kan ik anonieme misdaden plegen en is er geen houden meer aan. Dat is, zoals Hobbes heeft opgemerkt, de oorsprong van de *staat*: een repressiemachine die het mislukken van samenwerking in grotere groepen moet voorkomen.

Ook aan mijn onderworpenheid aan de staat komt geen moraal te pas. Mijn angst voor repressie is groter dan mijn tendens tot ondermijning ervan.

Kortom, het darwinisme laat *niet* zien dat de koopman en de dominee verzoend worden, maar alleen dat de dominee gemuteerd is tot koopman in geestelijke waar. De ethiek is darwinistisch gereduceerd tot welbegrepen eigenbelang.

Waarom blijven de dominee en de moralist toch mijn pad kruisen? Omdat zij wel degelijk overlevingsbetekenis hebben.

Niet alleen staten, maar ook transnationale organisaties verkeren onder een permanente druk om zich te innoveren, de concurrentie voor te zijn, te versnellen. Deze vermenigvuldiging is een autonoom proces, door niemand bedacht of gestuurd.

Voor deze versnelling zijn voertuigen nodig: mensen. Als mens laat ik mij modelleren tot zo'n min of meer eenvormig voertuig.

Behartig ik daarmee mijn belang of dat van dit autonome zichzelf versnellende proces? Dat is een onaangename vraag.

De dominee en de moralist stellen mij gerust. Die vraag hoef ik niet te stellen. Ik mag blij zijn dat ik iets *mag* doen voor een ander.

Vandaag wil ik die dominee toch graag even voorbij laten gaan.

Economie en oikonomia

Alles is economie. Dat is een mooie titel voor een symposium, een *slogan* die roept om discussie en tegenspraak.

Je zou zeggen: daar zal een filosoof blij mee zijn.

Iemand zegt: 'Alles is economie'. Dan komt de vraag op: wie is hier aan het woord? Is de spreker economisch gestuurd? Dan heeft de slogan weinig waarde. Het ontbreekt de spreker aan de benodigde distantie om de economie in ogenschouw te nemen.

Als de spreker *niet* samenvalt met de economie, dan vreet de uitspraak zichzelf op. De spreker behoort de economie niet toe, dus: *niet* alles is economie.

We kunnen gevoelig naar huis gaan. De slogan van het congres is circulair of inwendig tegenstrijdig.

[*de spreker stapt op, maar wordt door de congresleiding teruggevoerd naar het spreekgestoelte*]

Als u het niet erg vindt blijf ik verre van de stelling, temeer omdat ik van economie geen verstand heb.

Ik zal me houden bij mijn stiel en alleen iets vragen over het *woord* 'economie'. Dat is geen overbodige luxe. Dit woord is *erg* groot en divers en onoverzichtelijk.

Is het woord *economie* niet een instrument, net als alle andere woorden? Is het gebruik van instrumenten niet zelf economisch georganiseerd, zoals dat met alle gebruiksvoorwerpen en machines gebeurt?

Van deze instrumentalistische filosofie over taal zou ik maar niet al te zeker zijn. Woorden zijn niet maar zo gebruiksvoorwerpen. Ze kunnen hele werelden openen en afsluiten, en mensen hun identiteit geven of ontnemen.² In de uitspraak 'Alles is economie' is het woord *economie* niet ondubbelzinnig. En het verandert van betekenis zonder dat mensen daar veel aan kunnen doen. Het is of dit woord wordt geleid door een *onzichtbare hand* die betekenis toewijst en ontnemt.

We beginnen bij het begin van de hedendaagse economie: het werk van *Adam Smith, An Inquiry into the Nature & Causes of the Wealth of Nations* uit 1776.

Ik geef van dit werk geen historische of economische interpretatie. Ik ga de woorden na waardoor het gestuurd wordt.

Het boek is getekend door het woord *arbeid* in de zin van *productie* van waren. De betekenis van het woord *productie* ligt in het doel ervan, en dat is *consumptie*. *Consumption is the sole end and purpose of all production.*

De zin van de onderneming van Adam Smith is: productie en consumptie *onbegrensd laten groeien*. Dankzij een semantische vernieuwing is dat mogelijk, en dat is de introductie van het woord *arbeidsdeling*.³

Arbeidsdeling bestaat sinds mannen jagen en vrouwen verzamelen. Maar toen het *woord arbeidsdeling* opkwam, dankzij Adam Smith, vermenigvuldigden zich de mogelijkheden van productie en consumptie exponentieel. Arbeidsdeling werd een werkwoord, aanduiding van een proces, zoals je spreekt van celdeling.

Het schoolvoorbeeld van Smith: wanneer 1 persoon knopspelden maakt, produceert hij er 20 per dag. Wordt het werk in stukjes gehakt, dan loopt de productie op tot 4000 spelden per persoon per dag. Dat is het gevolg van drie zaken: wie maar één taak uitvoert wordt daar steeds beter in, bij de overgang van de ene werkzaamheid naar de andere wordt tijd bespaard, en elementaire handelingen kunnen door machines uitgevoerd worden.

Dat is de huidige economische wereld. Kort gezegd: de woorden *economie* en *groei* zijn met elkaar vergroeid, waarbij het woord *groei* gemuteerd is. Het woord is bekend uit de biologie. Planten groeien en sterven af. De economische groei kent geen afsterven, is nergens door begrensd - behalve door crises die de groei van tijd tot tijd onderbreken, maar nooit laten afsterven.

Adam Smith spreekt in het licht van *the great multiplication of the productions of all the different arts* en over het gevolg daarvan: *a general plenty*.

De verhouding tussen productie en consumptie wordt door Adam Smith zelden aangeduid met het woord *economy*.⁴ Hij gebruikt dit woord eerder in de zin van *good economy* - zuinigheid in het bestieren van een huishouden.⁵ Dat is een andere betekenis van economie: het reilen en zeilen van een woning met haar bewoners hoeft niet te slaan op de groei van productie en consumptie. De uitdrukking 'een huishouden van Jan Steen' slaat niet op een gebrek aan rijkdom, maar op wanorde in huis.⁶

Woorden komen niet uit de lucht vallen. De woorden *economy* en *household* zijn vertalingen van het oude Griekse *oikonomia*, dat als onzichtbare hand de hedendaagse betekenissen ervan tekent.

Aristoteles' *Politica* is het begin van inwendige tegenstrijdigheid van het woord *economie*. *Oikonomia* in Aristoteles' zin is *niet* hetzelfde als het vergaren van rijkdom, maar de manier waarop de verhoudingen tussen vader en kind, man en vrouw, vrije en slaaf in een huis bestierd worden. *Oikonomia* ging het niet om leven als overleven, maar om echt en gelukkig leven, dat paste bij de menselijke aard.

Echt leven betekende dat je je ophield binnen de omgrenzing die je aard was. Ging je die te buiten, dan was je tegennatuurlijk.⁷ Alleen binnen de grenzen van een wezenlijk menselijk leven was *oikonomia* natuurlijk.

Aristoteles zag dat een huishouden bezit moest verwerven en ruilhandel moest plegen. Handel was een middel en dus begrensd. De kern van Aristoteles' semantiek is dat hij een onderscheid maakt tussen handelingen die hun doel buiten zich hebben, productie in de zin van Adam Smith, en handelingen die hun doel in zichzelf hebben: praxis, die zijn omgrenzing in zichzelf heeft. *Oikonomia* behoort tot de praxis: huishouding is een welomgrensd doel in zichzelf, namelijk behoud van bezit.⁸ Grenzeloze vermenigvuldiging van bezit kan de huishouding ondermijnen.

Het verwerven van bezit slaat zo om, al gauw is er geen grens meer aan. Dat gebeurt wanneer er handel wordt gedreven, niet om behoeften te dekken, maar ter wille van geldelijk gewin. Met de introductie van geld raken de natuurlijke grenzen uit zicht en heerst het onbegrensde verlangen naar rijkdom, tegen de natuur der dingen, en dus tegen de *oikonomia*. Aldus Aristoteles.

Het is niet maar zo mogelijk om het onbegrensde verlangen naar rijkdom te scheiden van de begrenzings van de *oikonomia*. Ik citeer Aristoteles: *Aan de ene kant blijkt een grens aan iedere rijkdom noodzakelijk te zijn, in werkelijkheid evenwel zien wij het tegendeel gebeuren, want allen die rijkdom vergaren vermenigvuldigen hun geld tot in het onbegrensde.*⁹

In de semantiek van Aristoteles geldt: Wie onbegrensd produceert en consumeert, vergeet zijn begrensd plaats binnen de allesomvattende natuur. Mensen vormen niet de top van de kosmische piramide.¹⁰

De komedie van de vermenigvuldiging

Hier moet een misverstand voorkomen worden. De tijden van Aristoteles zullen niet weerom komen. Het is vergeefse moeite om vandaag de dag grenzen aan de groei te stellen of te gaan 'consuminderen'. De tijd van de aristotelische woorden is voorbij.

Dat heeft alles te maken met de macht van de taal. Woorden die in de ene epoeche allesbepalend zijn verliezen hun aantrekkingskracht in een volgende.

In de tijden van Aristoteles verscheen de natuur als bovenmenselijke omgeving die zich om de menselijke identiteit daarbinnen *bekommerde*.¹¹

Vandaag de dag is deze betekenis van natuur aan de horizon verdwenen. Er zijn geen natuurlijke grenzen aan de groei. Het onderscheid tussen productie en praxis is weggefallen: het doel van *iedere* handeling is vermenigvuldiging, zonder natuurlijke begrenzing.

De voorganger van Adam Smith, Thomas Hobbes, heeft deze betekenisomslag gemerkt. Hij vraagt zich af: wat is echt leven, oftewel geluk? Niet een permanente gemoedsrust, geen Aristotelische *eudaimonia*, want het leven zelf is niets dan beweging, zonder vast doel. De betekenis van leven is continu succes in het verkrijgen van datgene wat je wil.¹²

De semantische onmogelijkheid om grenzen aan de groei te stellen is na Adam Smith blootgelegd door Malthus en Darwin. Hoe je ook denkt, wat je ook wil of niet wilt, voor alle levende wezens geldt: bevolkingen vermenigvuldigen zich, exponentieel, zonder ophouden, tot zich een grens aan de bewoonbaarheid voordoet. Dan treedt de natuurlijke selectie op.

Waarom beperkt een bevolking zichzelf niet, uit altruïstische motieven?

Dat is heel wel mogelijk.

Alleen, en dat *is* de bestaanswijze van de vermenigvuldiging: er zal dan onherroepelijk een andere bevolking komen die deze scrupules *niet* heeft. De zelfbeperkers zullen overvleugeld worden en uiteindelijk het loodje leggen.

Vermenigvuldiging laat, in het licht van de concurrentie om de begrensde leefruimte, geen zelfbeperking toe.

*Maar: daarbinnen spreekt de natuur nog altijd een woordje mee, al is ze inmiddels indifferent geworden. Horatius zei het al: je kunt de natuur met een mestvork verjagen, terugkomen zal ze.*¹³ *Dat blijkt in de onbegrensde vermenigvuldiging: de plaats in de natuur die voor een soort bewoonbaar is, die is begrensd. Dat is de natuurlijke selectie.*

Bedenk: bevolkingsgroei is een *sine qua non* voor economische groei. Hardin heeft in *The Tragedy of the Commons* verduidelijkt: er bestaan geen economisch gezonde samenlevingen met een bevolkingsgroei van 0 of minder.

Op dit moment ervaart Europa dat aan den lijve.¹⁴

Hoe is het tot arbeidsdeling *gekomen*? Het antwoord van Adam Smith: de menselijke natuur kent een tendens tot handelen en onderhandelen.¹⁵ Mensen verkeren niet in een strijd van allen tegen allen. Economie is geen oorlog. Concurrentie is een vorm van samenwerking.

Hoe kan een dergelijke samenwerking ontstaan? Is die niet in strijd met de natuurlijke selectie? Waarom pakt een koper niet het gekochte en vervolgens ook het geld dat hij de verkoper heeft betaald? Het *prisoner's dilemma*.

De zin van handel is de mogelijkheid om de confrontatie met de eindige bewoonbaarheid van de natuur te vermijden of in ieder geval uit te stellen. Economische samenwerking lijkt een *non-zero sum game* te zijn: een spel waarbij de winst van de één *niet* het verlies van de ander is, zoals dat bij schaken of oorlogsvoering het geval is. Economie als win-win situatie, waar alle partijen beter van worden.

Marx dacht dat de kapitalisten hun winst haalden over de rug van de arbeiders. Voor hem was de economie een *zero-sum game*. Ford zag dat anders. Hij gaf zijn arbeiders zoveel loon dat zij zich de aanschaf van een T-Ford konden veroorloven.

De onbeperkte vermogensgroei die Adam Smith in het vooruitzicht stelt berust op het *non-zero sum* karakter van de economie, een Luilekkerland zonder verliezers.

Hier doet zich de illusie van onbegrensdeheid voor die Aristoteles zag in de introductie van geld. Samenwerking die voor meerdere partijen voordelig is, bestaat alleen wanneer een derde instantie door beide wordt uitgebuit.

Het spel *Monopoly* gaat alleen door zolang de bank op Euro's trakteert, elke keer wanneer je langs START komt.

De trakterende bank in de economische groeiwereld is de natuur.

De natuur, die voor Aristoteles het menselijk leven begrenste, is gemuteerd tot een *Riesentankstelle*.

Tot de trakterende natuur behoren de toeristisch ontsloten natuur, de natuurparken, de 'natuurlijke' natuur die allerminst het tegendeel is van de natuur als energiebron.

Is de gedachte aan de natuur als tankstation en als pretpark te vermijden? Nooit. Wie niet meegevoerd wordt in de roes van de trakterende bank, die zal al snel het onderspit delven

tegen groeperingen die meer bevoegen en geloviger zijn. Zoals Hardin opmerkt: *Natural selection favors the forces of psychological denial.*¹⁶

Adam Smith heeft duidelijk gemaakt hoe ik iets verkoop. Ik werk in op de eigenliefde van de ander, ik leg een verleiding voor hem neer, waardoor ik via hem kan krijgen wat ik hebben wil, zonder dat ik dat de ander vertel.¹⁷

Geen economie zonder de taal van de verleiding. Deze parasiterende retoriek beheerst mij ook waar ik denk dat *ik* de manipulator ben. Wil ik geloven in groei, dan *moet* ik verkeren in een roes, die mij mijn eindigheid binnen de natuur laat vergeten.

Het parasitair gebruik van tekenen is ouder dan de mensentaal. Iedereen kent het gedrag van de koekoek. Het koekoeksjong verwijdert niet alleen zijn concurrenten uit het nest van een tjiftjaf, maar neemt ook de heerschappij over het denken van zijn slachtoffer over: de rode bek van het koekoeksjong en zijn geroep dwingen de tjiftjaf om meer en meer voedsel aan te dragen aan een jong dat groter is dan hijzelf – tegen zijn eigen belang in. De vogel is een altruïst in handen van een *mind snatcher*, een Oudhollandse dominee.

Als *homo economicus* ben ik een tjiftjaf.

Hoe kan ik *daar* nu bij nadenken?

De onzichtbare hand

De belangrijkste gedachte van Adam Smith is die aan de onzichtbare hand. Ieder individu streeft naar zijn eigen voordeel; toch zal de optelsom van individuele belangen vaak het publieke belang dienen.¹⁸ De onzichtbare hand houdt in: ook al is er geen sturing, toch kunnen veel kleine gebeurtenissen als geheel tot nieuwe betekenissen leiden.

Aan de ene kant is de onzichtbare hand de voorloper van het darwinistisch besef van de spontaan opkomende variëteiten van levende wezens. De betekenis van macro-gebeurtenissen is niet te voorspellen uit de samenstellende microgebeurtenissen. In het darwinisme heet de onzichtbare hand: *emergentie*, opkomst van nieuwe betekenis. Zoals Darwin het uitdrukt: soorten komen op dankzij de accumulatie van kleine variaties, *given [...] by the hand of Nature.*¹⁹

Uit het gedrag van miljoenen even machinale als zelfzuchtige mieren komen de meest ingewikkelde bouwwerken en handelingspatronen voort – zonder een intelligentie die dat alles centraal organiseert. Hetzelfde zie je bij scholen vissen en vluchten regenwulpen.

Kwantitatieve vermeerderingen leiden tot kwalitatieve omslagen. Het menselijk schoolvoorbeeld is de overgang van kleine groepen jagers en verzamelaars naar grotere samenlevingen die landbouw bedrijven. Reeksen van onvoorspelbare nieuwe betekenissen kwamen op: stedenbouw, koningschap, priesterdom, geld – uiteindelijk economie in de hedendaagse zin, dat alles *zonder* dat er sprake is van *intelligent design*.

Tegelijkertijd is de onzichtbare hand van Smith een drogering, een *mind snatcher* - een uiting van *econoreligie*. Adam Smith heeft alleen oog voor het economisch *gewin* dat het gevolg kan zijn van het samengaan van vele deelbelangen. Maar: emergentie van betekenis is onvoorspelbaar. *The hand of nature* beschermt niets en zegent niets. De emergentie zal ieder moment uitmonden in drogering en parasitisme ter bescherming tegen het onmogelijke besef van eindigheid, *zonder* dat er sprake is van een achterliggende *kwade genius*.

De tienduizend jaar oude overgang van de economie van jagen en verzamelen naar de expanderende landbouweconomie was zeker niet in het belang van de betrokken bevolkingen. Er waren wel meer monden die gevoed konden worden, maar het voedsel was kwalitatief slechter. De gemiddelde lengte van mensen nam af. Landbouwers kregen niet alleen last van tandbederf, maar ook van allerlei ziekten die verband houden met de veehouderij: mazelen, pokken, tyfus, cholera, kippengriep en Q-koorts.²⁰ De opkomst van nieuwe betekenis was een spel van emergentie dat zich van menselijke belangen niets aantrok.

Bij *Hardin* kwam het tot een tijdelijke ontzuivering met betrekking tot Smiths theologie van de onzichtbare hand.

Hij ziet: overal waar de natuur wordt beschouwd als de bank van Monopoly, daar is in het kader van de economische groei de gedroegde vernietiging van de natuurlijke leefomgeving voor de mens onvermijdelijk.

De visserij-industrie is overtuigd van de onuitputtelijke rijkdom van de oceanen. Vissers zijn jagers en verzamelaars – en gaan daarmee door tot zij hun eigen leefgebied, de gemeenschappelijke visgronden, vernietigd hebben.

Waarom maken belanghebbenden geen afspraken tegen de overbevissing?

Dat is principieel onmogelijk. Als Noordzeevervisser kom ik de laatste kabeljauw tegen. Ik moet zeggen: die laat ik lopen, daar komen in het voorjaar nieuwe kabeljauwtjes van, voor allen. Maar dat zal ik niet doen. Straks zit ik thuis met mijn bloedjes rond een lege pan, terwijl mijn buurman de vis verschalkt heeft en deze monkelend soldaat maakt.

Deze *tragedy of the commons* betreft *iedere* vrijwillige afspraak over gemeenschappelijk bezit: aarde, lucht en water. Zulke afspraken zijn intrinsiek instabiel, omdat zij, naarmate zij beter nageleefd worden, aantrekkelijker worden voor *free riders* die er misbruik van willen maken.

De *mind control* door de mythe van de onzichtbare hand is nodig om de inwendige tegenstrijdigheid van de economie - onbegrensd groei in een begrensde natuurlijke omgeving - leefbaar te laten zijn. Maar die leefbaarheid vernietigt zichzelf. De roes van de zelfvermeerdering mondt uit in de opwarming van de aarde, vervuiling van bodem en lucht, vernietiging van regenwouden en de daarop volgende vernietiging van de overblijvende natuurparken door toerisme.

Hoewel ieder weet dat hij, door zich voort te planten, deelneemt aan een bevolkingsexplosie die in een harde natuurlijke selectie moet eindigen, zal geen zinnig mens zich daarvan laten weerhouden. Sterker: weinigen zullen daarbij nadenken, gedrogeerd als ze zijn door hun gewin in nakomelingschap, dat groter is dan het minieme nadeel van de eigen bijdrage aan de bevolkingsexplosie.

Hardins *tragedy of the commons* is het ontzuenderende besef dat de economische groei te maken krijgt met de eindigheid van de menselijke plaats binnen de natuur.

Hardin ziet voor de *tragedy of the commons* geen technische, dat wil zeggen economische oplossing.

Maar hij gelooft wel in een economische *politiek*.

Realiseert hij zich de onverschilligheid en onverhoedsheid van de bewegingen van de onzichtbare hand?

Gemeenschapsleugen

Hardin merkt op: de enige manier om de ondergang van de gemeenschapsgronden tegen te gaan is ze in handen te geven van de staat. Bij een uitdijende bevolking is het redelijk om de vrijheid van individuen te beperken. De staat is geen tiran, want er is sprake van een wederkerige dwang, waar de meerderheid van de bevolking vrijwillig voor kiest. De consequentie hiervan reikt ver: de staat beslist over individuele voortplantingsmogelijkheden – zoals dat in Mao's China is geprobeerd. Omdat staten zonder bevolkingsbeperking de staten met bevolkingspolitiek uiteindelijk zullen overvleugelen, is Hardins oplossing alleen mogelijk binnen de ultieme utopische terreur: de wereldstaat.

Hardin raakt door de onzichtbare hand van de ene roes in de andere. Hij hoopt de dronkenschap van de gemeenschapsgronden te pareren door de drogering van de menselijke gemeenschap.

Laten we wel zijn: er bestaan nauwelijks nog gemeenschapsgronden, zoals Hardin die in zijn tijd tegenkwam. Er is geen gebied dat niet gereguleerd wordt door de almachtige staat. Het jagen op en verzamelen van vis is aan banden gelegd. De visserij is bezig een vorm van landbouw te worden: het sluitstuk van de neolithische revolutie. En stukken Noordzee worden ingericht als natuurparken.

Wat is de gemeenschapsleugen?

Ooit was de gemeenschap een los verband van enkele families, door uitwisseling van vrouwen, goederen en woorden verbonden met andere. Ik zelf was daarbinnen degene bij wie zich de strijd aftekende tussen mijn onbegrensde verlangens en de natuur die mij wees op de eindigheid van mijn positie.

Worden gemeenschappen groter, dan ontstaat emergentie, de onzichtbare hand. Ik word beheerst door onoverzienbare organisaties met hun myriaden interacties.

Tussen mijzelf en de gemeenschap ontstaan afgronden. Zullen mijn vertegenwoordigers in de staat mijn belangen dienen? Als tjiftjaf moet ik zover beneveld raken tot ik denk dat ik in de staat door anderen écht *vertegenwoordigd* ben.

Ik moet mijn autonomie afstaan, maar dat is geen probleem: ik sta die af aan een substituut van mijzelf. Ik *ben* het collectief. *De maatschappij, dat ben jij. Du bist nichts, dein Volk ist alles.* Ik geloof dat ik een sociaal contract ondertekend heb, waarin ik mijn soevereiniteit *vrijwillig* heb overgedragen – al heb ik zo'n contract nooit gezien. Ook denk ik dat ik via democratische verkiezingen echte vertegenwoordigers van mijzelf heb gekozen. In mijn roes ontgaat mij dat deze instanties onmiddellijk hun eigen belangen nastreven, en des te harder omdat ik geloof dat zij mijn belangen behartigen – net als zijzelf overigens.

Emergent

Er zijn nog meer onverwachte betekeniswendingen te zien. De opkomst van de landbouweconomie was als gift tegelijk een gif: het resultaat was wat Nietzsche noemt *die Verkleinerung des ganzen Typus 'Mensch'*.

De jagers en verzamelaars bejoegen gevaarlijk grofwild. Met de indeling van de aarde voor landbouwdoeleinden verdwenen de grote jachtterreinen. De jacht op gevaarlijk wild werd een koninklijk voorrecht.

De jagers en verzamelaars waren koningen die zichzelf niet kenden.

Ik leef in miljoenensteden, multinationale ondernemingen, transnationale gremia. Terwijl mijn welvaart toeneemt, wordt mijn vermogen om zelf de confrontatie met mijn eindige natuurlijke plaats aan te gaan geringer. Maar ik kan geen economische verrekening maken tussen winst aan welvaart en verlies aan eigen identiteit. Het spel van de emergentie is oncalculeerbaar.

Smith en Hardin delen het geloof in de beheersbaarheid van de natuur. Waar dat niet het geval is, daar wordt gesproken van een tragedie. Maar de natuur is niet alleen onbeheersbaar. Zij is in de eerste plaats emergentie: onverhoedse opkomst van betekenis, een spel van de taal waarin je een gedroegerde economische pion kunt zijn, maar ook medespeler.

Adam Smith zegt dat menselijk denken eerder het gevolg is van de arbeidsdeling dan omgekeerd. *Genius is more the effect of the division of labour than the latter is of it.*²¹ Maar zijn eigen gedachte aan de arbeidsdeling kan *niet* het gevolg zijn van diezelfde arbeidsdeling. Zijn gedachte beantwoordt aan de opkomst van het woord *arbeidsdeling*. Eigenlijk zegt Adam

Smith: *alles is economie*, terwijl hij dat niet *kan* zeggen, omdat zijn woorden zich aan het economisch proces onttrekken.

Dat is filosofie vandaag de dag: ontnuchterd raken, al is het maar voor even, een moment beseffen dat de drogering door de economische beheersing van de natuur niet alleen een onvermijdelijke illusie is, maar ook voorbijgaat aan het spel van betekenis ervan - de onzichtbare hand van de natuur.

¹ C. Teulings, *MMHH*, p. 11, NRC Handelsblad van 02-02-2008.

² Deacon, *SS*, p. 436: We are not just a species that uses symbols. The symbolic universe has ensnared us in an inescapable web. ... we have become the means by which it unceremoniously propagates itself throughout the world.

³ Het voorbeeld van de spelden stamt van Duhamel du Monceau. Het woord 'indeling van het werk' slaat bij hem op zijn eigen boek. Waarschijnlijk heeft Adam Smith de uitdrukking verkeerd begrepen. In de inleiding van *l'Art de l'Épinglier* van Ferchault de Réaumur, bespreekt du Monceau de «division du travail».

Ferchault de Réaumur, *AE*, p. 28: «*Il n'y a personne qui ne soit étonné du bas prix des épingles ; mais la surprise augmentera sans doute quand on saura combien de différentes opérations, la plupart fort délicates, sont indispensablement nécessaires pour faire une bonne épingle. Nous allons parcourir en peu de mots ces opérations pour faire naître l'envie d'en connaître les détails ; cette énumération nous fournira autant d'articles qui feront la division de ce travail.*»

⁴ Behalve als het gaat om *political economy*. Zie o.a. A. Smith, *WN*, p. 220

⁵ Smith spreekt van de *disorders* in de *economy of the rich* tegenover de *strict frugality and parsimonious attention of the poor*. A. Smith, *WN*, p. 43: The disorders which generally prevail in the economy of the rich, naturally introduce themselves into the management of the former: the strict frugality and parsimonious attention of the poor as naturally establish themselves in that of the latter.

⁶ Het Nederlandse *werkwoord* huishouden heeft met economie evenmin iets te maken. Het verwijst naar het vernietigen van de bewoning van een huis: De Noormannen hielden huis in Dordrecht. Het 14^e en 15^e eeuwse Engelse woord *household* slaat niet op productie en consumptie, maar op de inhoud of de bewoners van een huis (zoals het Nederland nog het woord *hofhouding* kent) of op de gang van zaken in een huis.

⁷ Aristoteles, *Ph I*, 192b35-193a3: tot physis behoort alles wat vanuit zichzelf tot een ding behoort, zoals het tot de natuur van vuur behoort dat het naar boven gedragen wordt. Vandaar dat dingen hun *eigen plaats* kunnen hebben, van nature (*Ph IV*, 208b12)

⁸ Zie Aristoteles, *P I*, 1254a2; *EN*, VI, 1140b9, 1141b3

⁹ Aristoteles, *P I*, 1257b32vv.

¹⁰ Aristoteles, *EN VI*, 1141a22.

¹¹ Aristoteles, *P I*, 1256b21.

¹² T. Hobbes, *Lev*, p. 192: *Continual successe* in obtaining those things which a man from time to time desireth, that is to say, continuall prospering, is that men call Felicity.

¹³ Horatius, *Epi I.X.24: Naturam expelles furca, tamen usque recurret.*

¹⁴ Adam Smith laat dit zelfde zien vanuit economisch gezichtspunt. De mate waarin arbeidsdeling mogelijk is, is beperkt door de omvang van de markt. Hoe groter de markt, des te vertakter de arbeidsdeling. A. Smith, *LJ*, p. 494: If ten people only want a certain commodity, the manufacture of it will never be so divided as if a thousand wanted it.

¹⁵ A. Smith, *LJ*, p. 421: It flows from a direct propensity in human nature for one man to barter with another, which is common to all men and known to no other animal.

¹⁶ G. Hardin, *TC*, p. 1243-1248.

¹⁷ A. Smith, *LJ*, p. 492: Man works on the selflove of his fellows, by setting before them a sufficient temptation to get what he wants.

¹⁸ A. Smith, *WN*, p. 234: Een individu, *that intends only his own gain*, is led by an invisible hand to promote...the public interest

¹⁹ C. Darwin *OS*, p. 133

²⁰ R.D. Guthrie, *NPA*, p. 420

²¹ A. Smith, *LJ*, p. 493.

Literatuur

Aristoteles	EN	<i>Ethica Nichomachea</i>
Aristoteles	Ph	<i>Physica</i>
Aristoteles	P	<i>Politica</i>
Darwin, C.	OS	(1859) <i>On the Origin of Species</i> , ed. Secord, New York 2008
Deacon, T.	SS	<i>The Symbolic Species</i> , London 1997
Ferchault de Réaumur, R.A. e.a.	AE	<i>l'Art de l'Épinglier</i> , Parijs 1761
Guthrie, R.D.	NPA	<i>The Nature of Paleolithic Art</i> , London 2005
Hardin, G.	TC	'The Tragedy of the Commons', <i>Science</i> , 162 (1968): 1243-1248
Hobbes, T.	Lev	(1651) <i>Leviathan</i> , ed. Macpherson, Harmondsworth 1968
Horatius	Epi	<i>Epistula</i> , ed. Page, T.E. e.a. London 1926
Smith, A.	LJ	<i>Lectures on Jurisprudence</i> , London 1762-3
Smith, A.	WN	(1776) <i>An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations</i> , London 1904
Teulings, C.	MMHH	Markt en moraliteit gaan hand in hand, <i>NRC Handelsblad</i> 02-02-2008